

פרק ה'

צדק סביבתי – זכויות, נגישות והוגנות

- **אבנר דה שליט** | צדק סביבתי
- **דני רבינוביץ** | סביבה ואי-שוויון
- **טום אתנזיאו** | הזכות לפיתוח במגבלות משבר האקלים: הצעה לתוכנית חירום בינלאומית להתמודדות עם משבר האקלים ומשבר הפיתוח
- **דבורה שמואלי** | צדק סביבתי במציאות הישראלית

מבוא

כפי שספר זה מנסה להראות, אימוץ חזון הקיימות נותן משנה תוקף לעובדה שהקשרים בין סביבה, חברה, כלכלה ופוליטיקה הם רבים, עמוקים, ובלתי ניתנים להפרדה בקלות. ובתוך זה, אחד החיבורים החזקים ביותר בין סביבה וחברה הוא בשדה שנקרא צדק סביבתי: הוגנות ושיוויון, או לחילופין, אפליה והדרה שמתבטאים במישור הסביבתי, או ביחס למשאבים ושירותים סביבתיים.

קיימות דוגמאות למכביר. חלקן ברורות לעין כל, כגון מפגע כלשהו (מפעל מזהם, מטמנה מסריחה או מסוכנת) שממוקם בסמוך לאוכלוסיות מוחלשות; או יותר שטחים פתוחים וירוקים בשכונות אמידות לעומת שכונות פחות מבוססות. אך ישנם גם הקשרים רבים בהם ההיבט של צדק דווקא פחות מובן מאליו: כשאיכות המים במדינה כולה נפגמת, לכאורה כולם סובלים באותה מידה, אך אלה שיכולים להרשות לעצמם מערכות סינון ביתיות, או לקנות מים בבקבוקים, סובלים פחות או לא סובלים בכלל. ואלה שלא יכולים לשלם את המחיר (של אותם 'פתרונות') - משלמים את המחיר (של הנזק מהבעייה). תוצאה אחת בעייתית במיוחד של תופעה כזו לאורך זמן היא יצירת מעגל קסמים: כאשר תשתיות ציבוריות מתדרדרות, וקבוצות אוכלוסיה "חזקות" מסוגלות לקנות לעצמן תחליף פרטי, אזי קיים פחות לחץ ציבורי לתחזוק או תיקון התשתיות הללו, יחד עם תמריץ מובנה לשוק הפרטי להרוויח ממחירת מוצרים ושירותים חלופיים במקום למצוא פתרון ציבורי. הדבר מוביל לפחות רצון פוליטי אצל מקבלי החלטות למלא את תפקידם בשיפור השירותים הציבוריים, מה שמבטיח המשך ההידרדרות - וחוזר חלילה.

עוד דוגמה להיבט לא צפוי של צדק חברתי היא חוסר ההשקעה בתחבורה ציבורית, ולעומתה בניית הכבישים, שמהווה תמיכה ישירה ומסיבית בתחבורה מבוססת רכב פרטי. יש כאן כמובן אי-צדק על רקע מעמדי, שכן לא לכל משק בית בישראל יש נגישות לרכב פרטי. אוכלוסייה זו גם סובלת מחוסר בתחבורה ציבורית, וגם לא נהנית מההשקעות במערכת כבישים למכוניות. אך מעבר לכך, יש כאן גם אפלייה מגדרית. אמנם למרבית משקי הבית בישראל יש מכונית. אבל, רוב רובם של משקי בית אלה הם בעלי רכב אחד בלבד, ולרוב הוא משרת את הגבר לצורכי עבודתו, כך שיוצא שנשים רבות יותר מגברים לא נהנות מהשקעות מוטות מכוניות, ותלויות בתחבורה ציבורית לקויה.

התובנה הבסיסית של העיסוק בצדק סביבתי היא שעל אף סיסמאות גורפות שמופרחות גם בתנועה הסביבתית - כגון "לטבע אין גבולות" ושכולנו נוסעים יחד בחללית כדור הארץ - לא כולנו נוסעים באותה אונייה, וסוגיות רבות פוגעות באוכלוסיות שונות באופן דיפרנציאלי, בצורה שמחריפה פערים חברתיים. אחד מחלוצי התחום, שגם טבע

את המונח "גזענות סביבתית", הוא המשפטן, החוקר והפעיל רוברט בולארד, שמצוטט להלן על-ידי חלק מהמחברים בפרק זה. בולארד הגדיר את הנושא כך: "צדק סביבתי מוגדר כיחס הוגן כלפי כל בני אדם, ללא הבדל גזע, צבע, מוצא לאומי או מעמד כלכלי, והשתתפותם המלאה בכל הנוגע לפיתוח, יישום ואכיפת מדיניות, תקנות וחוקים סביבתיים. יחס הוגן פירושו שאסור שקבוצה כלשהי, כולל קבוצות גזעיות, אתניות, או כלכליות, תישא בנטל של השלכות סביבתיות שליליות, שהן תוצאה של פעולות תעשייתיות, עסקיות או שלטוניות, או ביצוע של תכניות וקווי מדיניות של רשויות המדינה..."

לשון פורמלית כזאת נשמעת טכנית, או אפילו קצת מופשטת, אך הוא ממשיך: "כיצד אנו מגדירים 'סביבה'? יש לי הגדרה פשוטה למה זה סביבה. סביבה זה הכל: זה המקומות שבהם אנו חיים, עובדים, משחקים, לומדים, לרבות העולם הטבעי והפיזי, ויחסי הגומלין בין כל אלה... צדק סביבתי פירושו גם העצמה קהילתית, ולהביא את כל בעלי העניין לשולחן להשמיע את קולם, ולוודא שדעותיהם זוכות לכבוד...סביבה זה הרבה יותר מציפורים וחיות בר, וארץ בראשית ושמורות. כל אלה אכן חשובים, אך אנו מדברים על סביבות אורבניות, המגזר הכפרי, מה שקורה אצל אנשים - ולהביא את כולם לשולחן. אנו רואים בסביבתנות זכות בסיסית לכל בן אדם, ולא מותרות" (הציטוטים מתוך הרצאתו "צדק סביבתי: אסטרטגיות ליצירת קהילות בריאות ומקיימות", שנמצאת ב- <http://merlin.law.mercer.edu/elaw/rbullard.ram>).

חשוב להדגיש עד כמה אמירתו שהעיסוק בסביבה שטוב לחיות בה הוא "זכות בסיסית ולא מותרות" מהווה תפנית, גם מחשבתית וגם פוליטית. כל עוד התנועה הסביבתית התמקדה בעצים ופרחים, בחיות בר, או בחבלי ארץ לא מפותחים, בקיצור - בטבע - ביקרו אותה שהיא עוסקת בסוגיות שוליות לרוב האוכלוסייה, שהיא פונה בעיקר לאנשים אמידים ודשנים, שנגמרו להם כל המאבקים האמיתיים. לרוב גם הדרישה לאוויר לא מזוהם ומים ראויים לשתייה נחשבת לפחות דחופה או ממשית עבור קבוצות שאין להם מספיק אוכל, או שהם חסרי קורת גג ועתיד כלכלי.

גישה זו אף זכתה לניסוח תיאורטי על ידי הסוציולוג רונלד אינגלהרט (Inglehart) בסדרת עבודותיו בין שנות השבעים לשנות התשעים. הוא טבע את המונח "ההשערה הבתר-חומרנית" (the post-materialist hypothesis) על מנת לתאר את העובדה שמגוון של תנועות חברתיות חדשות, כגון פמיניזם, תנועות השלום, וגם סביבתנות, צמחו בעיקר במדינות מפותחות, כתוצאה מהפיתוח ומההתעשרות. הוא התבסס על תיאוריית הצרכים האנושיים ההירארכית של מסלאו (Maslow), שטען שמילוי הצרכים הפיזיים הוא בסיסי יותר, ומילויים של צרכים אחרים, כגון מוסר, הגשמה עצמית ואסתטיקה יכולים לבוא רק אחרי שהראשונים באו על סיפוקם. כל עוד חברה מסוימת

עסוקה במירוץ אחר פיתוח בסיסי, וסיפוק של צרכים פיזיים, היא לא תתפנה לדברים האחרים - שהם בדיוק בגדר "המותרות" שהוזכרו לעיל.

אם זה נכון, אז כיצד מסבירים גישות כמו זו של בולארד, ואנשים ותנועות ברחבי העולם - דוגמת הצ'יפקו בהודו, כלת פרס נובל ואנגארי מאתאי מקניה, ועוד - שמבחינתם הסביבה מהווה חלק מהמאבק לקיום בסיסי? בולארד מנסח זאת היטב, שהסביבה זה הכל, זה לא אי שם, זה לא נפרד מהאג'דה הכללית של מאבק באפלייה, למען זכויות - וזה לא מותרות.

אחד מהשינויים העיקריים שחלו הוא עליית הסיכונים מעשה ידי אדם בחיינו בעולם המודרני, שהובילה לעלייה מקבילה בתודעת הציבור לאותם סיכונים. זו אחת הנקודות העיקריות של ספרו המכונן של הסוציולוג הגרמני אולריך בק (Beck), "חברת הסיכון" (1986). בתחילת העת המודרנית, סוציולוגים ופוליטיקאים התמקדו בחלוקת הטובין, העושר החדש, שנוצר והצטבר בעקבות תיעוש ופיתוח. המהפכה התעשייתית, העיור והגידול המדהים באותם טובין (צמיחה כלכלית, ייצור המוני, תרבות הצריכה, וכו') הטיבו עם החברה המערבית (או חלקים ממנה), והעלו בעיקר שאלות לגבי מנגנוני השוק וצדק חלוקתי: איך להתמודד עם עושר ועוני בתוך חברות, בין מעמדות, ובין מדינות בבמה הגלובלית. כשדיברו אז בתנועה הסביבתית על האיומים הגלומים באותו פיתוח, הושפעו מאוד מהתנועה הרומנטית, וחשיבותו הרוחנית של הטבע, ולכן דיברו על טבע ושימור הטבע, שלרוב משמעו היה הטבע "שם" והגנתו מפני השפעתו השלילית של האדם.

אך בשלב הבא, עלה הצורך להתמקד בחלוקתם של הסיכונים החדשים שהולכים ומצטברים ובדרכי התגוננות מפניהם. הסיכונים הללו - "הרעין" אם תרצו - באו בעקבות אותם תהליכים מואצים של תיעוש ופיתוח וכעת מאיימים הם על האדם עצמו, על בריאותו ורווחתו. המעבר משימור הטבע להגנת הסביבה שם את האדם במרכז (כי זוהי הסביבה שסובבת אותו), וכעת מדברים אנו על השפעת האדם על עצמו, באמצעות הסביבה - הכוללת את הטבע, אך גם את הסביבה הבנויה ועוד. ולכן, הענין "הסביבתי" כבר איננו עוסק רק בשאלה: "איך אנו מאיימים על הטבע", אלא גם ב- "איך אנו מאיימים על עצמנו", באמצעות השפעתנו על הסביבה הטבעית והלא טבעית כאחד.

אף על פי שעליית הסיכונים בחיים, והמודעות אליהם, היא מרכזית, זה איננו כל הסיפור. אין זו רק שאלה של איומים ופחד, כי מטבע וסביבה עברנו עוד פאזה, עוד "פרדיגמה" - וכעת אנו עוסקים בקיימות. הזירה היא כבר לא רק הסביבה הפיזית, והשפעות ביולוגיות על בני אדם כאורגניזמים, אלא גם שאלות חברתיות ופוליטיות: כיצד אנו בונים חברה שהיא בריאה וגם צודקת? עוד חוקר, ויליאם שוטקין (Shutkin) מתעד שינוי גם בסדרי העדיפויות של התנועה הסביבתית, בראיית הצורך בקידום האופי

הדמוקרטי של החברה על מנת לקדם את הקיימות: "הסביבתנות מתפתחת מתנועה אליטיסטית ברובה, מלווה במערכת מורכבת של חוקים ותקנות המתמקדים בשמירתן של קרקעות בלתי-מפותחות, ובשליטה במקורות זיהום גדולים, לקריאה דמוקרטית יותר לקהילות בריאות ומקיימות שחוצה קווים גיאוגרפיים, כלכליים ותרבותיים." (מתוך: William Shutkin, *The Land That Could Be: Environmentalism and Democracy in the Twenty-First Century*, MIT Press, 2000, p. xiv).

זזה בא לידי ביטוי בתחום של צדק סביבתי בשלושה מושגים מרכזיים. כשם שבאנגלית מדברים על חינוך בסיסי שמורכב משלושת ה-Rs (Reading, 'riting, and 'rithmetic) - אני מציע את שלושת ה"R"-ים של צדק סביבתי - rights, risks, representation. כלומר:

- **Rights** - זכויות: הזכות לנגישות למשאבים ושירותים חיוניים: אוויר נקי, מים נקיים, שטחים פתוחים לפנאי ונופש, דיור בהישג יד, מזון בריא, ועוד.
- **Risks** - סיכונים: הגנה הוגנת מחשיפה לגורמי סיכון, מפגעים ומטרדים.
- **Representation** - ייצוג: ידע וכח פוליטי להשפיע על מקבלי החלטות כדי להשיג את הנ"ל.

ארבעת המאמרים המרכיבים פרק זה מתייחסים לגורמים אלה מנקודות מבט שונות. אבנר דה שליט, אחד מחלוצי החשיבה הסביבתית הפוליטית בארץ, בפרק מספרו "אדום ירוק - דמוקרטיה צדק ואיכות סביבה" (הוצאת בבל, 2004), בוחן שאלות וצדדים תיאורטיים דרך דיון בדוגמאות קונקרטיות מארה"ב ומרחבי העולם. ספרו של דה שליט מיוצג גם בפרק הבא על פוליטיקה. דני רבינוביץ מרחיב את הדיון המושגי, לדוגמה, למדד החשוב מאד של "טביעת רגל אקולוגית" (שנדון בהרחבה במאמרה של אטינגר בפרק ח') ומוסיף דוגמאות מהארץ לרמות שונות מאד של צריכה, ומקורות פגיעה שונים, בין עשירים ועניים. טום אתנזיאו, במאמר המתורגם היחיד בפרק, מיישם את המושג של צדק בהקשר של משבר האקלים, וזכויות פיתוח בעולם מוגבל-פחמן. הצפון הגלובלי הגיע למעמדו המפותח באופן ישיר על גבו של העולם המתפתח - וצריכים למצוא דרך לעזור ל"עולם הרוב" (הארצות המתפתחות) אכן להתפתח ולהדביק את הפער, אך בלי להחריף את משבר האקלים. הפרק מסתיים באחד המאמרים המעודכנים יותר (התפרסם באנגלית ב 2008, ובעברית ב"אקולוגיה וסביבה", 2010, 3) של פרופ' דבורה שמואלי מהטכניון, שסוקרת גישות שונות לצדק סביבתי ודנה בהרחבה בהקשר של יהודים וערבים בישראל, ובמיוחד במקרה של תכנון וקרקעות בסחנין וסביבתה.